

Az oszmán-török birodalom pénztörténete

Az újkor előtti nagy birodalmakkal foglalkozó történészek gyakran fogalmaztak meg olyan véleményt, hogy „a birodalom” meglehetősen „lusta” képződmény, mert a politikai hatalom birtokosainak nem áll érdekében a változás. A fennálló viszonyok megbolygatása ugyanis veszélyeztetné azokat a jövedelmi forrásokat, melyek a jólétüket és a központi hatalom fenntartását szolgálják. Ezért a birodalmak irányítói minden erejükkel arra törekszene, hogy megőrizzék a kialakult struktúrákat, ellenszegüljenek a technikai-technológia fejlődésének, és gátolják saját rendszerük ésszerűsítését.¹ Még jobban kidomborították a világbirodalmak konzervativizmusát a huszadik század második felének világrendszer-elméletei, amikor a születőben lévő európai „világgazdaság” és „nemzetállam” dinamizmusát állították szembe például az *Oszmán Birodalom stagnálásával vagy hanyatlásával*.²

Az újabb kutatások azonban kevés kétséget hagynak afelől, hogy a dinamizmus és a változás – ha kisebb léptekben is – éppen úgy jellemezte a birodalmak, így az Oszmán Birodalom életét is, mint az állandóságot. *Az oszmán állam történetét az alapítástól a 17. század végéig legalább három, egymástól jól elváló szakaszra oszthatjuk*. A 15. század közepe, utolsó harmada előtti periódus, az *alternatívák kora*, az oszmán állam ekkor hasonlított legjobban a középkori európai államokra.³ Ezután viszont gyors tempóban épült ki az a rendszer, amelyet egy közkeletű fogalom átvételével „világbirodalomnak” nevezhetünk.

A 16. században az e tárgyban írott munkák nagy részében azt olvashatjuk, hogy az Oszmán Birodalom a leghatalmasabb és legerősebb a világon. A kor gondolkodói azzal a ténnyel találták magukat szemben, hogy ősi hitellenfelük erős, jól szervezett hadsereggel rendelkezik, tolerál más vallásokat. Ezzel szemben a kereszténység intoleráns és ereje megosztott. A keresztény szerzők voltaképpen a török erejének a titkát akarták megfejteni. *Fontos probléma volt számukra ezért egyrészt a törökök eredetének tisztázása, s ezen belül a Római Birodalom hagyományainak továbbélése a török hadiszervezetben*. Másrészt a birodalom erejének lényeges táplálója a mohamedán vallás, melynek tételeit éppen ezért igyekeztek cáfolni. Sokat foglalkoztak Mohamed személyével és dogmatikájával. Mindenekelőtt azt igyekeztek bizonyítani, hogy Mohamed személye valamiféle ördögi csalás.

Az oszmán-török eredetének kérdésével a 16. század történészei – Francois de Bellaforest, Pierre Belon, André Theves és mindenekelőtt Guillaume Postel – sokat foglalkoztak.⁴ Az Oszmán Birodalomra ugyanis nem lehetett úgy tekinteni, mint az *amerikai bennszülöttekre, akik a korabeli szemlélet szerint a „gyermekkor” fázisában voltak, s az európaiak mintegy taníthatták őket*. Az Oszmán Birodalom számukra egy felnőtt, szuverén hatalomként jelent meg, amely törvényhozó és katonai hatalommal rendelkezett. Ráadásul ez a birodalom a kereszténység riválisa volt. Arra törekedett, hogy a saját kultúráját, dogmáit és intézményeit terjessze el világszerte. Ám a keresztényeknek komoly kétségeik voltak afelől, hogy e nép valóban rendelkezik-e kultúra-teremtő képességgel. Ugyanakkor feltételezték, hogy a Római Birodalom öröksége az oszmán-törököknél kultúraformáló tényező volt. S mivel az Oszmán Birodalmat, mint koruk legnagyobb európai hatalmát voltaképpen elismerni, kárpótlásul azt hangoztatták, hogy az oszmánok azért tudtak ilyen nagy hatalomra szert tenni, mert a keresztény kultúrával való érintkezés során civilizálódtak. A keresztény hatalmi harcok fényében mindez az Oszmán Birodalmat továbbra is félelmet keltő ellenfélként jelenítette meg a keresztény európaiak számára.

Az antik hatást elsősorban az ottomán hadsereg szervezetében ismerték fel.⁵ A török hadsereg fölénye az európai országok hadereje felett kétségtelenül azt bizonyította, hogy a törökök sikeresen folytatják az antik példát. Minden török katona – hasonlóan a római katonákhoz – fegyelmezetten, szigorú rendben teljesítette hadi kötelezettségeit. A római hadsereg mintájára való hivatkozás a 16. század második felében folyamatos. Megfigyelhető az is, hogy a török hatalom katonai nagysága és verhetetlensége egyre inkább csodálat és elismerés tárgya lesz Európában. De más tekintetben is hasonlóan találják az Oszmán Birodalmat a Római Birodalomhoz. A történelem során egyedül a Római Birodalom volt nagyságát tekintve összemérhető az Oszmán Birodalommal. Isztambulban, miként Rómában, egy extrém diszciplína és egy nagyon fejlett politikai mechanizmus irányított nagy tolerancia mellett. E tolerancia azt jelentette, hogy az oszmán államhatalom nem kívánta az alattvalók lelkét. E mozzanat dicséretként és kritikaként egyaránt elhangzik. A törökök mentalitását cinikusnak tartották, mivel miután „kifacsarták” alattvalóikat, hagyták őket szabadon tépelődni mind spirituális, mind morális problémáikról. Ez az „egység a sokféleségben” elven alapuló kvázi „toleráns” magatartás a meghódított népekkel szemben ugyanis érthetetlen volt a keresztény európaiak számára, akik miután meghódították az amerikai lakosságot, erőszakosan meg is térítették. *A 16. század európai gondolkodói nagyon megragadta, hogy a győzedelmeskedő iszlám nem háborgatja a birodalom területén élő egyéb vallásokat, továbbá, hogy ebben a birodalomban a latin, a görög és az egyiptomi kultúra hagyományai konfliktusok nélkül élnek együtt.* Érthető ez a csodálat, hisz Európában vallásháborúk dúltak, a hatalmi harc és a megosztottság volt a jellemző. Az Oszmán Birodalom összehasonlítását az idealizált Római Birodalommal az a szándék vezette, hogy a személyes dicsőségükre sokat adó keresztény uralkodókat – akik állandón egymás ellen harcoltak – ezáltal megleckéztessék, s arra ösztönözzék, hogy egyesüljenek az oszmánok ellen. A társadalomszervezés területén pedig mutassanak fel valami minőségileg jobbat. *Hiszen a Millet-szisztéma révén az oszmán társadalom a múlt (a római kultúra) – leckéjét jobban elsajátította, mint ők.* Természetesen mindenki tudta, hogy ez a beállítás erősen túloz. Ugyanakkor a toleráns társadalomszervezés problémájának a kérdése aktuális kihívás volt az európai uralkodók számára, hiszen ez a közöttük lévő együttműködés megteremtésének az alapfeltétele volt.

Az eddigi történetük során sikert sikerre halmozó oszmánokat komoly csapás érte 1402-ben. Ankarát mellett, amikor Timur tönkrevverte a szultán seregét, sőt Bajezid szultán is fogságba esett, ahol meg is halt. A következő tíz év során a trónutódlás körüli harcok közben az oszmánok korábbi kis-ázsiai hódításaik jelentős részét elveszítették. Azonban erőskezü uralkodóinak köszönhetően, hamarosan visszanyerték korábbi erejüket és folytatták birodalomépítő politikájukat. Számos sikertelen kísérlet után 1453-ben Hódító Mehmed szultán elfoglalta Konstantinápolyt is. Az Oszmán Birodalom igazi nagyságát és fényét a XVI. században érte el. 1517-ben Szelim szultán elfoglalta Szíriát és Egyiptomot. A Sztambulba hurcolt utolsó abbaszida kalifa, III. al-Mutawakkil halála után a mindenkori oszmán szultán viselte a kalifa címet is, jogot szerezve ezzel az igazhívók közösségének vezetésére. Szulejmán szultán mohácsi győzelme következtében megszűnt létezni a középkori Magyar Királyság, majd az ország három részre szakadt. Rövidesen oszmán fennhatóság alá került Tunisz, majd Algéria. Sikeresen harcoltak a Perzsiát uraló síita Szefavidákkal, és megalapozták az oszmán tengeri hatalmat is.

Az oszmánok leszálló ágának kezdetét az 1683-ban Bécs alatt elszenvedett vereség jelzi. A birodalom megújulni képtelen voltát a reformok és a hatásaiban kellően át nem gondolt újítások tucatjainak sikertelensége mutatja. Az európai technikai fejlődéssel lépést tartani nem tudó oszmánok minden területén, így katonai téren is hatalmas hátrányba

kerültek a jól felszerelt, fegyelmezett, kitűnően szervezett és vezetett európai seregekkel szemben. Az oszmán hadsereg valamikori gerincét alkotó janicsárságot, mely államot alkotott az államon belül és az elfajult militarizmus túlkapásaival fenyegette a birodalom létét, II. Mahmud szultán (1809–1839) megtörve hatalmukat, gyakorlatilag kiirtotta őket.

Ezután megkezdte a papság túlhatalmának megtörését, amely nehezebb feladatnak bizonyult. Ugyanis Törökországban a papság nemcsak a vallásos népre való nagy befolyásánál, hanem főleg gazdagságánál fogva is, mint a birodalom ingatlanai fele részének (egyes utód nem léte esetében) örököse (vakuf), roppant pénzerővel, és ezáltal a fanatizmus felélesztésére hatalmas eszközökkel rendelkezett és rendelkezik.

(Gazdaság és pénzügypolitika) Gazdaságilag az iszlám világ – beleértve az oszmánokat is – versenyképtelennek bizonyult a nyugati tömegtermeléssel szemben, szűnni nem akaró pénzügyi krízisek követték egymást, az oszmán állam állandóan a pénzügyi összeomlás szélén állt. A feltörekvő és a meleg tengerekhez kijutni akaró oroszok állandó veszélyt jelentettek a birodalomra, Mohamed Ali alatt Egyiptom gyakorlatilag függetlenné vált. 1829-ben a görögök is kivívták függetlenségüket. Az 1912–13-as II. balkáni háború után az oszmánok visszaszorultak Kelet-Trákiába. Az I. világháború után Törökország számára a trianonihoz hasonló békediktátum az ország határát valahol Kis-Ázsiában húzta meg. Az oszmán-törökség sorsának alakulását numizmatikai vonalon is jól nyomon követhetjük a kezdetektől, a felvirágzás, a három kontinensre kiterjedő birodalom legfényesebb napjáig, majd a hanyatlás hosszú időszakában is.

A három kontinensre kiterjedő oszmán birodalomnak az iszlám előírásainak eleget téve numizmatikai területen össze kellett békítenie az isten és a világi lét egymással versengő szükségleteit, úgy ahogy az iszlám kalifátusok kezdetekben megtették. Ez a feszültség érződött az oszmán birodalomnak általában a pénz és maguk az érmék iránti viszonylatában is. Az iszlám által létrehozott etikai rendszert össze kellett hangolni az emberek közösségének igényeivel és a birodalom gazdasági szükségleteivel, például hatékony adószedéssel és a kereskedelmi élet sikeres megszervezésével. Szigorú feltétel volt, hogy az iszlám hagyományainak megfelelően ember képe nem kerülhetett az érmekre, így az akcséra sem. Kis felületű pénz volt, ezért kevesebb információ fért el rajta, mint az aranyérméken. Az előlapra általában a szultán neve került, például: „Szulejmán szultán, Szelim kán fia”. A hátlapra áldóformula, verdenév és verési évszám került, például: „Győzelme legyen hatalmas, veretett Belgrádban, 916-ban”. Az éveket természetesen az iszlám időszámítás szerint írták rá.

Az oszmán numizmatika történetét három jól elkülöníthető szakaszra szokás osztani. Az első, amely 1299–1687-ig tartott az al-marco rendszerű pénzverés, az ún. akcsé-kor, ezt követte az 1844-ig tartó, nagyobb címletű, gépi verésű pénzeket használó kor, amit felváltott a modern gépekkel vert, európai stílusú pénzek korszaka.

Az oszmánoknak volt egy sok zavart okozó sajátságos gyakorlata, nevezetesen az, hogy az általuk meghódított és a birodalomhoz csatolt területeken nem vezették be saját pénzrendszerüket, hanem folytatták az adott területen korábban megszokott pénzverést és kibocsájtást. Így pl.: Egyiptomban nem vertek akcsét, hanem egy parának, vagy medini-nek nevezett nehezebb ezüstpénzt, és az arab területeken is folytatták a hagyományos dirhemek verését. Emiatt a következőkben csak a birodalom anatóliai és ruméliei részének (nagyjából a mai Törökország és a Balkán) pénztörténetével foglalkozunk, mert a közel-keleti, afrikai arabiai stb. tartományokban folytatódott a korábbi hagyományoknak megfelelő, az oszmánokétól teljesen eltérő érmeelés.

Az első korszak pénztörténete meglehetősen jól áttekinthető, egyszerű képet mutat, és általában is elmondható, hogy az *iszlám numizmatika* rendkívül színes világában az Oszmán-ház pénzei egyszerűségükkel, numizmatikai szempontból különösebb izgalmakat nem tartogató voltukkal tűnnek ki.

Hasonlóan a magyar pénzverés kezdeteit kísérő vitákhoz, az *első oszmán veretek hosszú időn át lezártak vélt kérdése a legutóbbi időben* újra a figyelem középpontjába került. Az általánosan elfogadott nézet az volt, hogy a *dinasztialapító Oszmán Gázi nem veretett ezüstpénzt, csak a mindkét oldalán vallási feliratot viselő rézpénzt*. A későbbiekben ezt a besorolást néhány szakíró megkérdőjelezte, mondván, hogy a kérdéses darab valójában az anatóliai *Saruhan miniállam emirjének, Iszák Beynek két hátlapi verőtővel készült rézpénze*.

A közelmúlt eseménye volt, hogy az *isztambuli Régészeti Múzeum numizmatikai gyűjteményében található egyik akcséről kimutatták, hogy azt Oszmán Gázi verette*. Ez a bejelentés újfent megosztotta a kérdéskör jó ismerőinek táborát, mert sokan a felsorakoztatott érveket nem tartják elég meggyőzőnek az eddig elfogadott helyzet felülvizsgálatára. A darab egyébként az 1999-ben az Oszmán-ház 700 éves jubileumára kiadott 4 millió lírás emlékpénzen látható. Ismerve az önálló pénzkibocsájtásnak és a saját birtokon belüli függetlenségnek az iszlám világban általános és közismerten szoros kapcsolatát, kizártnak tartjuk, hogy Oszmán Gázi valamilyen pénzt ne veretett volna.

Az oszmánok az *első akcséikat a Perzsiát uraló Ilkánok pénzeinek mintájára verették*, de már Orhán Gázi alatt a pénzeket feltűnik a bagdadi abbaszida kalifa, al-Musztanszir billah neve, ami arra enged következtetni, hogy a korábbi, Ilkánokkal kialakított függőségi viszonyt felmondva, független uralkodóvá nyilvánította magát. A kalifátus spirituális fensőségét a Baghdadot ért mongol támadás megsemmisítette, az akcséken található arab nyelvű feliratok egyszerűek, és az uralkodótól függetlenül hosszú ideig változtatás nélkül szerepelnek a pénzeken. Nagyobb címletek csak alkalmasszerűen, nem a mindennapi forgalom részére készültek, így egy mindkét oldalán azonos feliratot viselő *5 akcsés (beslik)* Orhán Gázi alatt, és *10 akcsés (onluk)* Fatih Mehmed szultán uralma idején. A tárgyalt korban az első olyan akcsénál súlyosabb ezüstpénz, amely a tényleges igények kielégítésére készült, csak *Kánuni Szulejmán* alatt került forgalomban, arab területen. (Dirhem – 926 AH Baghdad, nyilvánvalóan a város 1534-es elfoglalása után.)

Az *első oszmán aranypénzt Fatih Mehmed szultán Konstantinápoly fővárossá tételekor 1482-ben hozta forgalomba*. Neve *altin* volt, ami törökül hatost jelent, és finomsága az akkori idők technikai színvonalának megfelelően 0,900 ezrelék. Nyugaton ezt az aranyat gyakran *seyuin* néven is említették. Az altin 3,5 g-os súlyának mintája az addig az oszmánok által általánosan használt és népszerű velencei *zecchino* szolgált, melyet korábban ellenjegyekkel tettek forgalomképesé.

Az altin arab feliratai meglehetősen egyhangúságot mutatnak, az előlapon a szultán és apja neve mellett egy áldó formulát, a verde nevét és az évszámot találjuk. A hátlapot egy, az uralkodót méltató felirat foglalja el, amit III. Murádtól kezdve fokozatosan egy másik hasonló felirat váltott fel (1574 – Egyiptom, 1593 – Aleppo, 1604 – Amid, 1622 – Algir, 1640 – Tunisz, 1648 – Konstantinápoly). a későbbiekben ez a felirat jelenik meg a nagyobb értékű géppel vert ezüstpénzek hátlapján is. Az altin súlyváltozása jelentéktelen, tekintettel az al-marco verésre, gyakorlatilag súlyát állandónak tekinthetjük:

1477 – 1520	3,572 g
1520 – 1566	3,544 g
1566 – 1648	3,517 g
1648 – 1687	3,490g

Az oszmán pénzrendszer a birodalom kialakulásának időszakában az *akcsének* (nyugaton *aszpernek*, *oszporának*) bevett ezüstérmén nyugodott. Ez a kisméretű fémpénz, amely egyúttal számítási pénz is volt, a *túlnyomóan természetes viszonyok között hosszú időn át igen alkalmasnak bizonyult a viszonylag korlátozott pénzforgalom lebonyolítására* (egyes becslések szerint a 15. századi oszmán parasztság adóinak csupán mintegy 20%-át róttá le pénzben). Az akcse természetesen nem az egyedüli fizetőeszköz volt. A helyi forgalomban, bár az állam nem fogadta el őket, különféle rézvereteket is használtak, a nagyobb állami pénz- és hitelügyleteknél (pl. az adóbéleteknél), valamint a nemzetközi kereskedelemben pedig főleg *aranypénzeket*. Az utóbbiak jórészt, de nem kizárólag, Velencéből érkeztek az Oszmán Birodalomba. A köztársaság a keleti kereskedelem finanszírozására a 14. század közepe óta egyre nagyobb mennyiségben verette *aranydukátot*, amely hamarosan elárasztotta a levantei piacokat, és fokozatosan, háttérbe szorítva a korábbi ezüstpénzeket, jó kétszáz éven át a legfontosabb fizetési eszköz lett Jementől Londonig.

A korai időszakból származó akcsék 1,20 g súlyú jó ezüstből (0,900) vert pénzek voltak. Az idők folyamán a számtalan leértékelés következtében az akcsék átlagsúlya 0,10 g-ra csökkent, míg végül teljesen elértéktelenedve, jelképesnek minősíthető verését II. Mahmud szultán idejében meg is szüntették. (AH. 1223/12)

Az oszmán állam bevételeinek egyik *forrása az általunk is jól ismert lucrum camerae* rendszer szerinti adóztatás volt. A forgalomba kerülő új pénz a beváltásra kötelezettnél könnyebb és/vagy gyengébb ötvözetből készült. Az így képződött haszon volt az állam nyeresége. Ez a rendszer addig működhetett, amíg volt lehetőség az akcsékat redukálni, de a fizika törvényei ennek határt szabtak. A 17. század végére az akcsék a papírnál vékonyabbak, szinte kezelhetetlen termékekké váltak. Ekkor értékük egy mangir (rézpénz) értékére csökkent, úgyhogy meg is szüntették a feleslegessé vált rézpénz kibocsátást. Az akcse súlyváltozása 25 éves bontásban a következőképp alakult:

Évszám	g	Évszám	g
1325	1,20	1525	0,70
1350	1,20	1550	0,65
1375	1,15	1575	0,55
1400	1,10	1600	0,32
1425	1,10	1625	0,28
1450	1,05	1650	0,25
1475	0,90	1675	0,20
1500	0,72		

Az első pénzverde a fővárosban, Burszában működött, de a verdék száma birodalom növekedésével együtt rohamosan nőtt. II. Mehmed alatt tíz, a fénykorban több mint 120 helyen működött pénzverde, de ezek nem mindegyikében készültek akcsék.

Az oszmán piacokon szívesen fogadtak a *genovai, az egyiptomi és a magyar aranyat is*. Az aranypénzek sikerét főleg három tényező segítette elő: *a viszonylagos ezüsthány, a forgalom növekedése és az, hogy a nagy aranyérmék ritkábban voltak kitéve az ezüstpénzeknél sűrűn előforduló manipulációknak, hamisításnak, súlycsökkentésnek, nyírásnak stb.*

A 15. században az Oszmán állam, ezért nemcsak beengedte, de alkalomadtán utánozta (verette) is a külföldi aranyat.

A közelmúltban *Gyöngyössy Márton interneten* arról tájékoztat, hogy Slobodan Srećković szerb szakember arra vállalkozott, hogy az Oszmán Birodalom teljes pénzverését bemutassa a pénzverdék alfabetikus sorrendjében.

A szerb szakember művének nagy előnye, hogy a jelentősebb gyűjtemények katalógusai és egyes gyűjtemények személyes tanulmányozása révén megállapította a verdék működésének idejét is – tekintve, hogy az oszmán pénzek évszámai csak „orientálnak” (rendszerint a szultán trónra léptének évét adják meg az uralkodó teljes uralkodási ideje alatt) –, mindezt csak körülbelüli pontossággal. Ezzel azonban a szerző vitathatatlannal nagy szolgálatot tett nemcsak a numizmatikai, hanem a régészeti és gazdaságtörténeti kutatásnak is.

Bár a szerző gazdaságtörténeti kérdések tárgyalására nem vállalkozik, ám az Oszmán Birodalom forgó fizetőeszközök (ezüstpénzek) által meghatározott négy nagy monetáris zónája közül hármat az alábbiakppen mutat be:

akcsa: Rumélia és Nyugat-Anatólia;

para: Arábia, Egyiptom, Jemen;

sahi: Kelet-Anatólia és Irak.

Íránban az ideeső oszmán pénzverdék pontosan a „hivatalos” perzsa valuta, a *dirhem* mintájára verték az érméket (magyarán szólva: a birodalom keleti fele a vetélytárs perzsa pénzt használta).

A szerbiai szerző e művének bevezető tanulmányában tulajdonképpen két nagy részre oszlik a korszak: a kézi és a gépi pénzverés korszakára, a korszakhatár II. Szulejmán 1687-es trónra lépte. A pénzeket Srećković anyaguk szerint osztályozza, így először az oszmánok aranypénzét, a szultánit mutatja be részletes metrológiai (finomsági és súly-) adatokkal. A török pénztörténet mindeddig nem bizonyított alaptétele, hogy az oszmán aranypénzeket a velencei dukát pénzlába szerint verték. *A kézikönyvként használt Scheandligner-féle „Oszmán numizmatika” a szultáni nyerssúlyát 3,56 grammban, finomságát 980 ezrelékben adja meg*, ennek alapján az egyes darabok finomsúlya 3,4888 gramm. Ezzel szemben a Sevket Pamuk-féle oszmán pénztörténet a 15. századra következetesen 3,572 grammos súllyal számol. A Pamuk által idézett 1482-es *káunnáme* úgy rendelkezik, hogy 100 miszkálnyi (1 mikszál = 4,608 gramm) színaranyból 129 darab aranydukát verendő, melyből négy darab visszatartandó pénzverési illetékként. A forrásból nem derül ki, hogy mi is értendő színaranyként: a pénzöntvény finomsága vagy pedig a tényleg 24 karátos arany. Sajnos, a jeles török gazdaságtörténész sem világosít fel bennünket, sőt a pénzzé vert ezüst és a pénzzé vert arany értékviszonyának megállapításánál finomsúlynak veszi ezt az értéket; másutt ugyan azt állítja, hogy a török aranydukát finomsága 997 ezrelék volt. Ha Pamuk adatait elfogadjuk a török aranydukátok nyerssúlya – legalábbis a 15. században – 3,5827 gramm (997 ezrelékes finomság esetén), illetve 3,6448 gramm (980 ezrelékes finomság esetén) volt. Srećković következetesen Pamuk adatait ismétli, azt állítva, hogy a török aranydukát finomsága változatlan marad (23 és fél karát, amely szerinte 997 ezrelék, valójában 979 ezrelék!), csak a súlyadatok változtak.

Még szerteágazóbb témakör az oszmán ezüstpénzverés kérdése. Az ezüstpénzek – szemben az aranydukáttal, mely a távolsági kereskedelemben és a nagy vagyonok tezaúrálásban játszott szerepet – a napi piaci kisforgalom és a zsoldfizetés pénzeszközei voltak. Ráadásul az Oszmán Birodalom központjában számítási pénzként is használt akcse csak a birodalom egy részében volt elfogadott fizetőeszköz, mivel az – amint fentebb már említettük – négy nagy monetáris zónára oszlott. Srećković művének hiányosságnak tűnő vonása, hogy a bevezető tanulmányban nem tárgyalja részletesen a központi területeken használt ezüstpénzt, az akcsét, illetve említés szintjén sem foglalkozik a *negyedik*

nagyobb monetáris zónával: a magyar hódoltsággal és az azzal szomszédos területekkel, ahol a királyi Magyarországon vert denár („török” nevén pénz) volt a kedvelt fizetőeszköz. Előbbire talán az szolgálhat a szerző melegségével, hogy az elmúlt években három kötetet is publikált az akcséről,⁶ az utóbbi pedig az oszmán numizmatika számára inkább csak gazdaságtörténeti jelentőséggel bír. A másik három ezüstpéNZ verését viszont részletes és igen alapos táblázatokban tanulmányozhatja a kutató és a téma iránt érdeklődő gyűjtő. Meg kell jegyezni, hogy a négy zóna persze korántsem fedte le a Birodalom egészét, sok tartományban helyi pénzek forogtak ezek közül csak a nászri területét – Líbiát, Algériát és Tuniszt – emeli ki Srećković.

A harmadik, izgalmas témakör a rézpéNZverés (mangir), melyet a szerző szintén összefoglalóan mutat be. A rézpéNZek kérdéséhez azért is nehéz hozzászólni, mert ezeket a vereteket kevesen gyűjtik, s a nagy gyűjteményekben sem nagyon fordulnak elő. Talán ez az a terület, mely még kevésbé sem feltárt; így nagyon sok gyűjtőmunkára lesz szükség az oszmán rézpéNZverés alapos megismeréséhez.

(Az oszmán pénztörténet második nagy korszaka: a gépi péNZverés időszaka) Ez a pénztörténeti szakasz II. Szulejmán (1687–1691) uralmával kezdődik, tehát így számunkra már kevésbé fontos, ám szeretnénk hangsúlyozni, hogy azért ismeretes olyan 18. századi érelelet a történelmi Magyarország területéről, amelyben török pénzek is voltak. Így csak üdvözölni lehet, hogy az új kézikönyvben jócskán találhatunk adatokat az Oszmán Birodalom hanyatlása idejében vert pénzekről is.⁷

A könyv nagyobbik részében található a verdék péNZverési tevékenységét részletesen bemutató adattár. A verde neve mellett megtalálhatjuk a helység mai nevét, jelenlegi hovatartozását (ország), egykori közigazgatási beosztását, térképet, a verde által kibocsátott péNZemeket kronologikus sorrendben, illetve a legfontosabb irodalmat. Az adattár – nyilván évről-évre újabb veretek előkerülésével számolhatunk, de – az eddig legrészletesebb anyaggyűjtés az oszmán verdék történetéhez.

A negyedik pénzügyi egységet a magyarországi hódoltság és a szomszédos területek alkották: itt az *akcsa* jelenléte ellenére a magyar dénár (törökül pénz) és más nyugati érmék uralkodtak.

Innen jutottak el az első európai *gurusok* is az Oszmán Birodalomba. Voltak területek, amelyek több zónába is vagy éppen egyikbe sem illeszkedtek: Szíria (para és sáhi vegyesen). Észak-Afrika (különféle helyi és európai pénzek), Krim (oszmánok ellenőrizte saját pénz) és két román fejedelemség (akcsa, dénár, más nyugati pénzek és sahi).

Mikor Konstantinápoly bevétele után II. Mehmed szultán (1451–1481) elszánta magát Velence gazdasági és politikai hatalmának megtörésére, az oszmán pénzügyi önállóság növelését is szükségesnek vélte. Ennek érdekében 1477/78-ban (éppen a hosszú velencei háború idején) oszmán aranypénzt bocsátott ki, melyet *szultáninak*, vagy *haszenének* neveztek. Az új érmének a velencei dukát szolgált mintául. Ezzel új korszak kezdődött az oszmán pénztörténetben: az eddigi *monometallizmust* felváltotta a *bimetallizmus*. Ez annyit jelent, hogy az oszmán péNZverdék folyamatosan juttatták a piacra mindkét oszmán péNZérmét, a kettő között hivatalos átváltási arányt állapítottak meg, s árfolyamukat a külföldi pénzekkel szemben is rögzítették. A szultáni megjelenése azonban távolról sem vetett véget az *akcse* „*uralmának*”: az utóbbi még 1582-ben is 58,25%-át tette ki a kincstárba befolyt pénzeknek (szemben a különféle aranypénzek 20,5%-os arányával). Ugyanígy továbbra is zavartalanul áramlott be és ki a velencei dukát, melyet az oszmán államkincstár hovatovább a sajátjával azonos pénzként kezelt: ezüstben, illetve akcsében kifejezett értékét a szultániéval egyezően állapította meg, s a központi elszámolásokban

időnként el sem választotta egymástól a kétféle aranyérmét. A 16. század közepe táján megjelentek a birodalomban a törökül (a Német Groschenből) *gurusnak* nevezett új, nagyméretű európai ezüstpénzek. Ezeket a kormányzat az 1560-as években kezdte hivatalos fizetőeszközként elfogadni, de csak az 1580-as évek közepétől tettek szert nagyobb jelentőségre (főleg a spanyol *real [riyal]* és a holland oroszlanos [*eszedi*] gurus).

A 14. század első felében az érme súlya és finomsága állandó volt: 1,2 gramm és 900-as finomságú. A 15–16. században egy hosszabb időre (1491–1585) megszilárdították az akcsét, a súlya ebben az időben 0,73 és 0,68 gramm volt. Az ezüst finomsága még 800-900-as volt, de I. Szulejmán alatt megkezdődött az akcse romlása: az Oszmán Birodalomban jelentkező súlyos anyagi gondokra és az 1584-es perzsiai leértékelésre válaszul a törökök is rontották az ezüstpénzüket. Az 1585–1589 között végrehajtott reform során a pénzverési alapsúlyból, a *dirhamból (307,2 gramm) a 450 helyett ezentúl 800 akcsét készítettek, azaz majdnem a felére csökkent egy érme súlya, így az aranydukát 60 helyett 120 oszporát ért. Ez a lépés végzetesnek bizonyult a pénznem szempontjából, hatalmasra nőtt az infláció, virágzott a pénzhamisítás, sorra zárták be a hivatalos pénzverdét. Újabb pénzlábváltoztatásokkal és többszörös oszporaveretekkel próbálták rendbe tenni a hibát, de mindez nem segített. Súlya folyamatosan csökkent: az 1680-as évekre már csak 0,32 majd 0,22 gramm, és az érme vége körülbelül Buda visszavételére tehető: 1687–1703 között szünetelt verése, de után is már csak szokásból készítették, a pénzforgalomban soha nem töltött már be komoly szerepet. Mint valós pénz megszűnt, de elszámolási egységként tovább élt.*

A 15. század végi – 16. századi oszmán pénzrendszer különféle elemeit a politikai és gazdasági változások eltérően befolyásolták. A szultáni a 16. század végéig nagyrészt megőrizte értékét, hiszen mindössze kétszer nyúltak hozzá: először 1526-ban, amikor az eredeti 3,572 g-ról 3,544 g-ra, másodszor 1564-ben, amikor 3,517 g-ra csökkentették a súlyát (0,996%-os tisztaságát megőrizve). Ezzel szemben az akcse az első száz évet leszámítva folyamatosan veszített értékéből. A kezdetben 1,03 g ezüstöt tartalmazó, 1,15 g súlyú érmében az 1440-es évektől kezdve újra és újra csökkentették a nemesfém tartalmat. II. Mehmed például négyszer értékelte le, s így 1481-ben csaknem 30%-kal kevesebb ezüstöt tartalmazott, mint uralma kezdetén.

Ez az állapot egészen 1687-ig tartott, amikor a gazdasági nehézségek következtében elrendelt leértékelések annyira aláásták az akcse értékét, hogy a pénzrendszer modernizálását tovább halasztani nem lehetett.

Ezt a 16. század végi „pénzreformot” általában az oszmán gazdaságtörténet egyik legdrámább fordulópontjának tekintik, ám okairól és következményeiről, például az oszmán „árforradalomról”, élesen megoszlanak a vélemények. Abban azért szinte mindenki egyetért, hogy az akcse megrendülése felborította a hagyományos társadalmi egyensúlyt, és kikezdte a hatalom legitimitását. A 14–16. században ugyanis mind a kormányzat, mind az oszmán társadalom úgy hitte, a rendezett pénz- és árvizonyok, azaz a szilárd pénz(ek) és a viszonylagos olcsóság a társadalmi béke legfontosabb feltételei közé tartozik. Az a felfogás uralkodott, hogy a gazdaság célja nem a haszonszerzés, hanem a társadalom szükségleteinek kielégítése: olcsó és jó minőségű áruk biztosítása olyan mennyiségben, hogy az alapvető cikkek mindig mindenki számára hozzáférhetőek legyenek. Ezt a célt a termelési körülményei között csakis úgy lehetett elérni, ha az állam politikai ellenőrzése alá vonta a gazdaságot. Mindez a termelési tényezők: a föld-, a munkaerő- és a tőkemozgás, valamint a piaci (kereskedelmi) tevékenység szigorú szabályozását kívánta meg. Erre szolgált a pénzverés monopolizálása, a pénz- és nemesfémforgalom ellenőrzése, a központi árszabás intézménye, valamint a kivitel korlátozása

és a behozatal bátorítása. Az 1580-as évek közepén hozott intézkedésekkel és az ezutáni pénzpolitikával viszont az állam mintha lemondott volna a pénzrendszer teljes ellenőrzéséről, feladta volna a belső ellátás elsőbbségét biztosító, a bérből és fizetésből élő rétegek védelmét szolgáló tradicionális politikáját, és – ha egyelőre korlátozottan is, de – rászabadította volna a társadalomra a szabadpiac könyörtelen törvényeit.

A helyzet súlyosságát rendkívüli mértékben fokozta az, hogy a magyarországi hadszíntéren elszenvedett katonai vereségek következtében megszűnt a török fennhatóság és ezzel az innen származó bevételek is elapadtak. Az Oszmán birodalomban eddig használatban volt európai, elsősorban németalföldi oroszlános tallérok, melyet a török *eszedi kurusnak* neveztek, beáramlásának megszűntével a szultán kénytelen volt saját nagyobb értékű ezüstpénzt forgalomba hozni. Ennek a neve *kurus* lett, de nyugati utazók gyakran említették *piaszter* néven is. Természetesen a nagy átmérőjű, súlyosabb pénzek verése már nem történhetett az eddigi módon, a hagyományos kézi erővel, ezért áttértek a pénzek gépi verésére. Ez a lépés maga után vonta a verdék számának radikális csökkentését is. Az egyiptomi és a konstantinápolyi verde – III. Ahmed óta Isztambul néven – képes volt kielégíteni a szükségleteket. Igaz, rövid időre kiségitő verdéket is nyitottak, pl. Edirne, Izmir, Tiflisz. II. Szulejmán szultán új kurusa 40 mm átmérőjű, 40 para értékű, 19,24 g átlagsúlyú volt.

A birodalom egy-egy területét kiszolgáló (rész)pénzverdék külön adminisztráció szerint működtek, és az általuk forgalomba hozott *mangirok* nem bírtak a törvényes fizetőeszköz tulajdonságával, adót például nem lehetett ezekkel fizetni, csak a napi piaci forgalom részére készültek, hasonlóan az akcsékhoz, a rézpénzek forgalomba hozatala szintén egyfajta adózásnak tekinthető. A különbség csak annyi, hogy ebben az esetben a kötelező beváltást adóbérlők végezték. Kiemelendő, hogy az újonnan forgalomba kerülő rézpénzért ezüst akcséval kellett fizetni, az adóbérlők előre egy összegben befizették a kincstárba az új pénz forgalomba hozatalából várható hasznot.

A rézpénzek az ún. mangirok 1299–1688 közötti helyzetéről tudjuk, hogy a kezdetektől 1482-ig az oszmán pénzrendszer csak az ezüst akcsét és a réz mangirt használta. Az első szultánok alatt a szeldzsuk hagyományok alapján szigorú szabályokkal körülbástyázott, központilag szabályozott rézpénzkibocsátás zajlott. A korai mangirokból 16 ért egy akcsét, majd ez a szám hamarosan 8-ra, illetve 6-ra csökkent.

(A török pénz szerepe Magyarországon) A szerb szerző által publikált műben magyar szempontból egy verde adatai is különösen fontosak. A magyarországi oszmán kutatás mindeddig nem szentelt különösebb figyelmet annak, hogy a középkori Magyarország egykori területén – a később Belgrád néven szerb fővárossá vált Nándorfehérvár mellett, ahhoz igen közel – található még egy oszmán pénzverde. E nem túl hosszú ideig működő, talán legészakibb oszmán pénzverőház ugyanakkor nem ismeretlen a török és nemzetközi pénztörténeti irodalomban, ahol kissé meglepően, rendszerint annyit közölnek, hogy a helység ma Romániához tartozik. Ezt az állítást mindenképpen ki kell egészítenünk azzal, hogy középkori és hódoltság kori közigazgatási beosztása viszont egyértelműen Magyarországhoz, hazánk kora újkori történetéhez kapcsolja.⁸

A temesvári vilájet területén található, és a török forrásokban Modava (Hodáwa) néven emlegetett palánk várról, a mai Ómoldováról (Moldova Veche) van szó, amely a középkori Krassó vármegye, az újkori Krassó-Szörény vármegye területére esik. Ómoldova 1554 után szandzsákközpont, az egykori Haram (Krassó) megyét magában foglaló modavia szandzsák központja volt. Az külön érdekes, hogy a törökök nem a korábbi központot,

Haram erősségét (későbbi nevén Újpalán) választották. Modava Evlia Cselebi útleírásában is szerepel, nevét azonban tévesen Murawanak írta. Könnyen lehet, hogy ebben a közeli Morava folyó neve befolyásolta.⁹

A verdék tekintetében a lehetséges továbblépés az lenne, ha a verdék személyzetét is be tudná mutatni a gazdaságtörténeti kutatás; izgalmas lenne látnunk, hogy a pénzverésben jelentős szerepet játszó személyek milyen kapcsolatokkal rendelkeztek a helyi és a központi politikai elittel. Másrészt szükséges lenne egy leltreptérium összeállítása – bármennyire nagy vállalkozás is a birodalom egész területén előkerült leleteket összegyűjteni –, mivel igazán teljes pénztörténeti képet csak így nyerhetnénk. Mindenesetre az adattár a kutatás nagy nyeresége, adatait jól hasznosíthatják majd nemcsak a numizmatikával foglalkozó szakemberek, hanem a régészek és a gazdaságtörténészek is.

Okleveles források szerint az akcsét már jóval a török megszállás előtt megismerték Magyarországon, pontosabban Erdélyben. Kereskedelem révén, román közvetítéssel jutott el hozzánk először. Hunyadi János rendeletben tiltotta meg az akcse használatát a havasalföldi kereskedelemben, később viszont Hunyadi Mátyás Brassó esetében kivétel tett ez ügyben (1468). (Brassó és Barcaság lakói kérelmére engedélyezte, hogy a Brassóba jövő vlachok az adás-vételnél a királyi pénz mellett az oszporákat is használhassák.)

A 15. század végétől – a 16. század elejétől az oszpora jelentős forgalommal bírt országunkban, ezt támasztja alá, hogy Erdélyben, a Szászföldön az adót részben oszporában fizették, erre többször kaptak királyi engedélyt, amelyben például meghatározták az akcse értékét a magyar dénárhoz képest. (1 jó akcse = 2 magyar dénár.) Ezen kívül 3 nagy érmeleletet is meg kell említeni: az 1502-ben földbe került nagysajói, az 1512-es brassói és egy lelettöredék, amelynek ismeretlen a pontos lelőhelye, valószínűleg a Barcaság környéke. Ezek a leletek jól mutatják, a korabeli pénzforgalmi arányokat Erdélyben: a magyar királyi dénárak fordulnak elő a legnagyobb számban, de jelentős az akcsék forgalma is. Az oszpora minősége igen változó volt, sőt, gyakran hamisították is. Az országba került külföldi érme forgalmát királyi rendelet tiltotta, így az akcsékat is bevonták és a jó minőségű ezüsből magyar pénzeket vertek, a rosszat pedig megsemmisítették. Egyedül a szászoknak volt engedélyük arra, hogy fizessenek is velük, azaz továbbra is forgalomba tartsák a török érmeket. (Nagy volt a kereskedelmi tevékenység a szászok és a román fejedelemségek között.)

Az első oszporák tehát nem közvetlenül az oszmánoktól jutottak magyar területre, hanem román közvetítéssel. Nyelvtörténészeink szerint a magyar oszpora szó déli szláv eredetű (bolgár: *ácnpa* 'egyharmad para, kis pénz, aprópénz', szerbhorvát: *áspra* 'török ezüstpénz; aprópénz, fillér', szlovén *jaspra* 'török pénz'), és forrásaként bármely déli szláv nyelv szóba jöhet. Az ősforrás azonban a középkori görög, újjörög *άσπρα* 'pénz' szó, amely a „fehér” melléknév főnevesült alakja, és a török *akçe* 'pénz, pénzérme' tükörszava. Nyelvükben történt közvetlen átvétel viszont a nyelvtörténeti kutatás álláspontjával szemben akár a románból is történhetett (vö. a román *aspru*), annál is inkább, mert a fenti okleveles források is ezt látszanak alátámasztani.

Az oszpora előbb említett megjelenése egyáltalán nem tekinthető epizódszerűnek, egy határvidék számára megfogalmazott kormányzói tilalom, majd királyi engedmény kapcsán. Úgy tűnik, hogy a török váltópénz Erdély (egyes részeinek) pénzforgalmában igen jelentős szerepet játszott az elkövetkező évtizedekben. Ezt az állítást két ténnyel is bizonyíthatjuk. Az első: a 16. század elején a Szászföldön az adót részben oszporában fizették. Az oszporának nemcsak királyi rendelet által meghatározott árfolyama volt – II. Ulászló ugyan is 1505-ben előírta, hogy a jó oszpora két magyar denárt ér –, hanem tényleges forgalma lett: a szászok többszörös uralkodói engedéllyel rendelkeztek arra vonatkozóan, hogy adójukat

ezzel az idegen pénzzel egyenlíthessék ki. A helyzet különlegességét mutatja, hogy mindeközben az országgyűléseken rendre születtek a külföldi pénzek magyarországi forgalmát szigorúan megtiltó törvénycikkelyek. Az oszporákkal azonban korántsem volt minden rendben. Bár alapvetően jó minőségűek lehettek, azért újból és újból felbukkantak gyenge minőségű veretek, sőt hamisítványok is. Ezzel kapcsolatos a második bizonyíték is az oszpora erdélyi pénztörténeti jelentősége mellett. 1505-ben II. Ulászló utasította Tárcai Jánost, a székelyek ispánját, hogy az Erdélyben működő hamispénzverőket, akik a hamis pénzeket és oszporákat („*falsa moneta atque hasparas*”) nyíltan használják, fogassa el és büntesse meg. Egy másik rendelkezésében, amelyet az erdélyi szászokhoz intézett, bevonatta a forgalomból az oszporákat; a jó veretekből a szebeni kamarában pénzt kellett verni, a rosszakat pedig meg kellett semmisíteni. Egyidejűleg a szebeni és a brassói polgároknak megengedte, hogy a Havasalfölddel folytatott kereskedelemben a jó oszporákat továbbra is használják! Tény, hogy az oszporák denárookra történő átváltásakor felárat kellett fizetni, mivel előfordult, hogy száz forintnyi oszpora valóban csak kilencven aranyforintot ért, vagy 1200 forintnyihoz még százat kellett hozzátenni, hogy valóban annyit is érjen.

Bár közvetlenül szorosan nem kapcsolódik a témához, de, mivel magyar vonatkozású jelentősége van, meg kell említeni, hogy az előzőekben említett Mahmud szultán országot reformálni akaró nagy munkája közepette figyelmeztet arra is kiterjesztette, hogy birodalmának gazdag arany és ezüst ereit, melyek a római uralom óta parlagon heverték kiaknázza, és *emiat Magyarországról tizenkét képzett bányászt hívott meg Konstantinápolyba*.

Ezek vezetője a Selmeci Knechtel János volt, ki minden német neve dacára egyike volt a leglelkesebb magyaroknak nemcsak érzelmre, hanem nemzetiségére nézve is.

Ezen magyarországi bányászok, főleg a nagy szakértelemmel és tudománnyal bíró Knechtel vezetése alatt a *Törökország területén lévő arany- és ezüstbányákat nagy haszonnal aknáztatták s teméntelen arany- és ezüstérc folyt be a török kincstárba, elannyira, hogy a kezdetleges török pénzverdek egyszerű gépeikkel azt feldolgozni nem tudták*. A szultán tehát a kegyeit nagyon megnyert Knechtelt *pasai* (tábornoki) rangra emelve a pénzverde igazgatójává nevezte ki, s nagy fizetése mellett, tekintve az általa felmutatott nagy eredményeket, érdemjelekkel és gazdag ajándékokkal halmozta el.

A pénzverde mellett egy bányászati iskolát is szervezett Knechtel, s abban több örmény fiatal képezett ki a bányászat és pénzverés tudományában. Ezek közül valók voltak a Duzoglu testvérek, akik a régi örmény királyok utódainak mondták magukat.

Az egyik Duzoglu volt Knechtel utódja a pénzverde igazgatóságban, ez egyike volt Törökország leggazdagabb embereinek, azon kiváltsággal bírt, hogy *fezén a turát* vagy a szultán címerét aranyhímmzéssel viselte, ami senki másnak megengedve nem volt.

(*Összefoglaló*) A hatalmas, fegyverek erejével összekovácsolt, számtalan etnikumra kiterjedő világbirodalom születés pillanatától magában hordta bukásának okait. Az utókor szerint a hanyatlás oka valamely véletlen tényező: egy-egy uralkodó hitványsága, vagy éppen ellenkezőleg, vasakarátú keménysége; hiúság, ármány, irigység és egyéb emberi tényezők. Mindez csupán a felszín: az eseményekből levonható ítéletek. *A valódi okok – a társadalmi-gazdasági alap hiánya mellett – az elnyomás, a zsarnokság, a demokrácia minimuma a szó közvetlen és közvetett értelmében*. Egy ilyen hatalmas birodalom eleve nem lehetett népuralom, vagy ha látszólag volt is, az is egyetlen etnikumé, a „birodalomalkotó”, az „*államalapító*” etnikumé” (pontosabban: ennek mindenkori uralkodó „osztályáé”). Az Omajjad Birodalom annyi etnikumot, civilizációt olvasztott magába, s

olyan óriási térségekre terjedt ki, hogy az Atlasz-hegység és az óceán közötti berberék, valamint a „két folyó völgy köze” – sumér-szemita alapon létrejött – arabjainak élete alig mutat valami hasonlóságot.

A 8. század közepére hatalmas kiterjedésű arab világbirodalom jött létre, amely a 710-es években átlépve Európába a Pireneusi-félsziget túlnyomó részét elfoglalta, 749-től kezdetét vette az Abbaszida-dinasztia uralma. Az Omajjidákkal szemben ismét a vallási oldal került előtérbe, szorosabban összekapcsolódott egymással az állam és az egyház. A rövid ideig tartó egységet már a 9. századtól kezdődően a szétesés, dezintegrálódás folyamata váltotta fel. Egyre csökkent a központosított államiság hatalma, a Kalifáknak egyre kevésbé volt beleszólásuk az állam ügyeinek intézésébe. Csupán a vallási szerepüket tartották meg, világi kérdésekben a helytartók és tanácsadók döntöttek. Az egyes tartományokban különböző dinasztiaiák sora került a hatalomba.

A Kalifátus uralmának gyöngülésében és szétesésében hozzájárult a török törzsek Ázsia mongóliai térségéből vándoroltak Közép-Ázsiába, majd különböző iráni törzsekkel keveredve Kis-Ázsiába, ahol Oszmán (1299–1326) megalapozta azt a birodalmat, amely véget vetett Bizánc, majd az arab kalifátus uralmának.

A birodalomnak nevet adó dinasztia a világtörténelem egyik leghosszabb életű uralkodóháza lett, s kisebb megingásoktól eltekintve a politikailag mérvadó rétegekben mindvégig páratlanul szilárd legitimitást élvezett. Hogy ez miért volt így, arra igen nehéz kielégítő magyarázatot adni; mindenesetre megfontolandó mindaz, amit Niccoló Machiavelli írt erről *A fejedelem* (1513) című művében. Szerinte az ismert országokat kétféleképpen kormányozzák, s ezek „példájául a török és a francia király szolgál. A török birodalmát egyetlen úr kormányozza, a többiek szolgálai, [...] és úgy változtatja és cseréli őket, ahogy neki tetszik. De a francia király a maga körében sok ősi családból való főúr között él: ezeket alattvalóik elismerik és szeretik; előjogaik vannak, amelyeket a király nem vehet el tőlük önmaga veszélyeztetése nélkül. Aki tehát e birodalmak egyikét vagy másikat szemügyre veszi, úgy találja majd, nehéz lenne megszerezni a török szultán országát; hanem ha egyszer legyőzte, igen könnyen megtarthatja. Mégpedig azért jár bajjal a török szultán birodalmának megszerzése, mert a birodalom főurai nem hívhatják be, és nem remélhető, hogy a körötte lévők lázadásukkal elősegítik vállalkozását, ami a fenti okokból következik. Valamennyien rabszolgák és elkötelezettek, nehezebben megkörményezhetőek, s ha ez mégis megtörténnék, semmi haszon nincs belőle, mert a fenti okok miatt nem tudják a népeket magukkal vonni. Innen való, hogy aki meg akarja támadni a törököt, szükségképp mérlegelni kell, hogy egységesen találja magával szemben, és jobban teszi, ha inkább saját erejében bíz, mint ellenfele belső zavargásában. Ám ha úgy győzik le és verik szét a csatamezőn, hogy seregét rendezni nem tudja, mástól ne tartson, mint a fejedelmi család tagjaitól; ha kipsztultak, nincs mitől félnie, mert másnak a nép előtt hitele amúgy nincs; és ahogy a győztes győzelme előtt nem bízhatott a népben, éppúgy azután se féljen tőle.

Ellenkezője történik az olyan birodalmakban, mint Franciaország: könnyen behatolhatsz, ha megnyerted magadnak a birodalom valamelyik főurat, mert mindig találsz elégedetlenekeket és olyanokat, akik újítani akarnak. Ezek... megnyitják előtted az ország határát [...]; de ha aztán meg akarod tartani, végtelenül sok nehézséged lesz azokkal, akik segítségére voltak, és azokkal is, akiket legyőztél. És nem elégedhetsz meg a fejedelmi család kiirtásával, mert megmaradnak a főurak, s új zavargások élére állnak; s mivel nem tudod sem kielégíteni, sem elpusztítani őket, elveszited az országot az első adandó alkalommal.”¹⁰

Machiavelli tehát a rabszolga eredetű elitben, az uralkodóház és az elit közötti szolidaritásban, a központi hatalomtól független politikai erők hiányában és a legitimitás oszthatatlanságában látta a szultáni hatalom alapját, s ezzel nézetünk szerint a lényegét ragadta

meg. Mindenekelőtt azzal, hogy felismerte a jelentőségét annak az intézménynek, amit általános fogalommal *katonai rabszolgaságnak* szokás nevezni. Bár az oszmán uralkodók elsősorban sikeres katonai vezetőkként és jó szervezőkként szereztek tekintélyt, hamar rájöttek, hogy *egy olyan régióban, ahol többféle civilizáció, számos etnikum és sokféle társadalom él egymás mellett, csak úgy lesznek képesek tartósan hatalmon maradni, ha a különböző csoportok egyedi érdekein felül álló, univerzális erőközpontot hoznak létre. Ezért már nagyon korán hozzáfogtak egy olyan „káderképző” rendszer kialakításához, amely tőlük független, csakis hozzájuk kötődő hivatalnokokkal és katonákkal látta el az államot.* Ebben régi, jól bevált mintákra is támaszkodhattak, hiszen az államiság az iszlámban már évszázadok óta szorosan összefonódott a rabszolgasággal.

*A muszlim uralkodók (a 600-as évekre visszanyúló kísérletek után) a 800-as években kezdtek rendszeresen idegen eredetű rabszolgákat felhasználni a szuverenitást magának követelő teokratikus muszlim közösség megfékezésére, s ettől kezdve nem is tudtak megenni többé nélkülük. A későbbiekben egyre kifinomultabb formáit hozták létre a rabszolgák utánpótlásának és nevelésének, aminek jól ismert példája az egyiptomi mamelukrendszer. Az oszmán uralkodók azonban még ehhez képest is eredeti megoldásokkal rukkoltak ki: a gyermekadóval (*devsirme*) és a janicsársággal, amely nemcsak említett céljaikat szolgálta kiválóan, hanem – bármennyire torz formában is, de – keresztény alattvalóik számára is biztosította a hatalomba kerülés lehetőségét. Ez az oszmán szóhasználatul *kul*, azaz „szolgáló rend” volt az a szervezet, amely a legnehezebb időszakokban (1402 után, 1444, 1481 után, 1512-ben) a dinasztiaát felszínre tartotta, a birodalom széttagozódását megakadályozta, és amely – ameddig erejéből tellett – a hódításokat szorgalmazta és mozgatta. Hogy az Oszmán-ház uralma és birodalma kb. 650 éven át fennmaradt, elsősorban a *kul-devsirme* rendszernek (beleértve a palotaiskolákat is) köszönhető. Mondhatjuk ezt annak ellenére, hogy a rendszer a 17. század elejétől fokozatosan leépült, s ami megmaradt belőle (pl. az átalakuló és magát lassanként önállósító janicsárság), az gyakran több kárt, mint hasznot hajtott az oszmán uralkodóknak. Ám virágkora mintegy 300 éve során a katonai rabszolgaság olyannyira átalakította a társadalom mentalitását, hogy az állam mindenhatósága és a hatalom iránti engedelmisség a politikai és a társadalmi élet egyik legfontosabb elve maradt a 18–20. században is. „A rabszolgaság – írta Paul Rycaut, egy éles szemű angol a 17. században – a törökök között a szultán akaratának és parancsának való teljes alávetettség állapotát jelenti.” Ebben az értelemben a *kul*-rendszer messze túlélte önmagát, s az Oszmán Birodalom további életére, sőt, bizonyos fókig a modern török állam történetére is rányomta bélyegét. Ezért bizton állítható, hogy az oszmán dinasztia nagy találmánya, fennmaradásának záloga a „szolgáló rend”, az arra alapozott erőszak s a társadalomba végzettségével belenevelt szolgáltszellem volt.*

Ám ehhez a „sikerhez” egy további feltételnek is teljesülnie kellett, ami Machiavelli számára még rejtve maradt: *a szultánok az uralmuk alatt élő muszlim közösség szellemi elitjét is saját szolgálatukba tudták állítani.* Miért különleges teljesítmény ez? *Ismert, hogy az autentikus iszlám felfogás a vallási közösséget tekinti a szuverenitás egyedüli forrásának. Ennélfogva a politikai hatalom elvben csak akkor legitim, ha azt a közösség konszenzusa megerősíti (ami a gyakorlatban a vallástudó és a vallásjogtudó értelmiség egyetértését jelenti).* Az abbaszida kalifátus felbomlása után keletkezett „világi” fejedelemségek azonban elsősorban dinasztikus célokat követtek, ezért uralmi rendszereik igen messze álltak a vallásjog, a *saria* eszményeitől. Ez állandó feszültséget gerjesztett a mindenkori államok és a vallási közösség között; a befolyásos muszlim értelmiség (és az általa irányított tömeg) gyanakvással tekintett az államra, és nem szívesen vett részt annak

szervezeteiben (ez kényszerítette az utóbbiakat a rabszolghadseregek létrehozására). Röviden: *a regionális muszlim államok többnyire nélkülözték a vallási közösség politikai támogatást.*

Az oszmán uralkodók a 15. század második felében ebben a kényes kérdésben is átörözték el. Katonai erejükre támaszkodva egyszerűen „államosították” a vallási hierarchiát: a legfontosabb muszlim értelmiségi pályákat felügyelet alá vonták, a vallásjogászokat állami alkalmazottá tették, megélhetésüket és előmenetelüket pedig dinasztikus törvényekkel szabályozták. A *főmufti* (másképpen: *sejhüliszlám*) személyében a birodalom krémjéhez tartozó vezető tültek nyakukra, s elvárták tőlük, hogy az ő irányításával a *saria* és az oszmán törvények közötti ellentétek elsimításán fáradozzanak, és a közösség képviselőjét feladva az uralkodóházat népszerűsítsék az alattvalók körében. A vallásjogászok engedtek a nyomásnak, s a többnyire köreikből verbuválódó bürokráttal együtt az oszmán dinasztia legelkötelezettebb hívei lettek. Nekik volt köszönhető, hogy az oszmán társadalom mérvadó része vallási kötelességének is érezte az uralkodóház iránti hűséget. E tény jelentőségét aligha lehet túlbecsülni, mert mit mondott a már idézett Paul Rycant? „Ha a szultán kedvére tesz a katonáknak, nem számít, a nép mennyire elégedett ezzel a rendszerrel.”¹¹ Az abszolutista államokkal kapcsolatban ugyanezre figyelmeztet bennünket *Immanuel Wallerstein*. Szerinte a modern kor előtti társadalmakban a politikai stabilitáshoz elegendő, ha a „káderek” (államapparátus) nagy része egyetért a rendszer szükségében. Ha ők úgy látják, hogy a hatalom saját értékeik és érdekeik alapján működik, akkor a rendszer szilárd és legitim. Miután pedig az oszmánok mind a katonai, mind a vallásjogi/kulturális szférát maguk mögé állították, jobban mondva a maguk kreatúráival töltötték meg, „nyugodtan alhattak mindkét oldalukra fekvé” (I. Szulejmán [Süleyman]).

JEGYZETEK

- 1 MAX WEBER, *Gazdaságtörténet, Válogatott tanulmányok*. Ford. ERDÉLYI ÁGNES. Budapest, 1997, 357–428.; vö. IMMANUEL WALLERSTEIN, *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Ford. BITTERA DÓRA et alii. Budapest, 1983, 82–89.
- 2 IMMANUEL WALLERSTEIN, *The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research*. In: OSMAN OKYAR – HALIL INALCIK (eds.), *Türkiye nin sayal ve ekonomik tarihi (1071-1920)*... Ankara, 1980, 117–122.
- 3 Állandóság és változás az oszmán történelemben In: TUSOR PÉTER – RIHMER ZOLTÁN – THOROCZKAY GÁBOR (szerk.), *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest, 1998, 170.
- 4 F. Lastringant: *Guillaume Postel et l’obsession turque*. In: *Guillaume Postel, 1581-1981. Actes du Colloque International d’Avranches 5-9 septembre 1981*. Paris, 1985. 265–267.
- 5 Lastringant: *Guillaume Postel et l’obsession turque*, i. m. 273.
- 6 Slobodan Srećković: *Akches: I-III*. Beograd, 1999–2003.
- 7 Harsányi Pál. *A brassói aranyéremlelet. Numizmatikai Közlöny*, 13 (1914) 23–24.
- 8 Míg a hazai kutatók többsége inkább csak átsiklott ezen a tényen, egyes magyar numizmatikusok és török gazdaságtörténészek határozottan állították: a Hódoltság területén nem működött oszmán pénzverde, például *Sevket Pamuk* is: *a Monetary History of the Ottoman Empire*. Combridge, 2000. (Combridge Studies in Islamic Civilization) 90–92.
- 9 Srećković recenzál műve 160., *Eduard von Zambaur: Die Münzprägungen des Islams. Zeitlich und örtlich geordnet. I. Band. Der Westen und Osten bis zum Indus mit synoptischen Tabellen*. Herausgegeben von Peter Jeackel. Wiesbaden, 1968, Csörtán Ferenc: *Oszmán építészeti a temesvári vilájet területén*. In: *Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.): A hódoltság régészeti kutatása. A magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadása*. Budapest, 2002. (Opuscula Hungarica III) 181.
- 10 Niccoló Machiavelli művei I, Bp., 1978, 18–19. (Lutter Éva fordításában)
- 11 Paul Rycant, *The Present state of the Ottoman Empire*-, London, 1668, 8.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ahmad Khurshid (szerk.): *Islam - Its Meaning and Messages* Centre of Islamic Studies, Qum. 1978.
- Ahmad, Khurshid (szerk.): *Studies in Islamic Economics*. A Selection of Papers, presented to the First International Conference on Islamic Economics, held at Makka, February 21-26, 1976. The Islamic Foundation, London, 1981.
- Akdag, Mustafa: Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti. *Belleten* 13:51 (1949) 497–568, 14:55 (1950) 319–418.
- Akdag, Mustafa: *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi. II. 1453-1559*. İstanbul, 1974.
- Akdag, Mustafa: *Türk halkinin dirlik ve düzenik kavgası*. Ankara, 1975.
- Akgündüz, Ahmed: *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. I. kitap. Osmanlı hukukuna giriş ve Fâtih devri kanunnâmeleri*. İstanbul, 1990.
- Akgündüz, Ahmed: *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. II. kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri*. İstanbul, 1990.
- Baer, Gabriel: Ottoman Guilds. A Reassessment. In: Osman Okyar – Halil Inalcik (eds.), *Türkeyenin sosyal ve ekonomik tarihi (1071-1920)*... Ankara, 1980, 95–102.
- Baltıcı, Cahit: Arpalık. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3. İstanbul, 1991, 392–393.
- Bani Sadr: *Abulhasan: Work and the Worker in Islam*. The Hamdami Foundation, Tehran, 1980.
- Banna, Ahmed Hassan al-: Credo des „Frères Musulmans”. In: Anouar Abdel Malek (szerk.): *La pensée politique arabe contemporaine*. Seuil, Paris, 1970.
- Balassa Iván: Adatok a székelyföldi kepe és oszpora kérdéshez. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996, 14–24.
- Baraczká István: A hazai pénzrendszer és pénzek történetéhez (Nyugat-dunántúli számadáskönyvek pénztörténeti adatainak alapján 1540–1560). *Levéltári Közlemények* 36 (1965) 235–256.
- Blaskovics József: *Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában*. (Kézirat Gyanánt) Budapest, 1989.
- Braudel, F.: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában, I–III. Bp.*, 1996.
- Buza János: Az oroszlanos tallérok árfolyama és szerepe Magyarország pénzforgalmában. *NK* 80–81 (1981–1982) 89–99.
- Buza János: A magyar denár kivitele Észak-Itáliába a XVI. század közepén. In: Krankovics Ilona (szerk.) *A numizmatika és a társtudományok II.* Konferencia Debrecenben. 1995. október 2–4. Debrecen, 1996, 89–98.
- Buza János: Az Oszmán Birodalom monetáris válságának magyarországi hatása. In: Ulrich Attila (szerk.) *Numizmatika és társtudományok III.* Nyíregyháza, 1999, 229–242.
- Buza János: Orosz és török váltópénzek Kassán a XVII. század első felében. *NK* 98–99 (1999–2000) 83–88.
- Buza János: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén. *Századok* 135 (2001) 889–906.
- Cahen, Claude: *Der Islam I.* Fischer Weltgeschichte, Band 14. Fischer Taschenbuch Verlag, 1978.
- The Constitution of the Islamic Republic of Iran*. The Hamdami Publishers, Book designers and Builders, Tehran, é. n.
- Cezar, Mustafa: *Osmanlı tarihinde levendler*, İstanbul, 1965.
- Cezar, Yavuz: Bir âyann muhella-fâtî. Havza ve Köprü kazalan âyani Kôr İsmail-ođlu Hüseyin (musadere olayı ve terekenin incelenmesi). *Belleten* 41:161 (1977) 41–78.
- Dávid, Géza: Administration in Ottoman Europe. In: Metin Kunt-Chritine Woodhead (eds.), *Süleyman the Magnificent and his. AGe. The Ottoman Emire int he Early Modern World*. London, New York, 1995, 79–90.
- Dávid Géza: A 16–17. századi oszmán közigazgatás működése: a beglerbégek és szandzsákbégek kiválasztása és kinevezése. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.), *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002, 111–119.
- Dávid Géza – Fodor Pál: Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 117:2 (2004) 481–509.
- Dávid Géza – Fodor Pál: „Az ország ügye mindenek előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. /Historia könyvtár. Okmánytárak, 1./ Budapest, 2005.
- Dávid Géza – Gereyely, Ibolya: Ottoman Social and Economic Life Unearthed. An Assesment of Ottoman Archeological Finds in Hungary. In: Raoul Motika – Christoph Herzog – Michael Ursinus (Hrsg.), *Studies in Ottoman Social and Economic Life / Studien zur Wirtschaft und Gesellschaft im Osmanischen Reich*. Heidelberg. 1999, 43–79.
- Engel Pál: *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*. Szeged, 1996. /Dél-Alföldi Évszázadok 8./
- Finkel, C.: *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Wien, 1988 (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für di Kunde des Morgenlandes, Bd. 14).

- Fodor P.: Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–92-ben, in *Hadtörténelmi Közlemények*, 107 (1994), 7–28.
- Fodor P.: *Die Aufhebung des osmanischen Tahrir-Systems* (kézirat).
- Fodor Pál: Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 26:3 (1979) 375–398.
- Fodor Pál: Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben. In: Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes (szerk.), *Bécs 1683. évi ostroma és Magyarország*, Budapest, 1988, 128–153.
- Fodor Pál: Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról. Megjegyzések az 1581–1589. évi leértékelésről. In: Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Budapest, 2001, 91–109. (Eredetileg megjelent: *Aetas*, 1999/4, 27–40.)
- Fodor Pál: Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–92-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:2 (1994) 7–28.
- Fodor Pál: Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben (Az 1575. évi erdélyi háború tanulságai). *Hadtörténelmi Közlemények* 109:2 (1996) 55–81.
- Fodor Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: Lengvári István (szerk.), *In memoriam Barta Gábor; Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Pécs, 1996, 195–208.
- Gedai, István: Turkish coins in Hungary int he 16th and 17th centuries. In: Türk Numismatik Derneğinin 20. kurulus yilinda Ibrahim Artuk'a armağan /A FEstschrift presented to Ibrahim ARTuk ont he occasion of the 20th anniversary of the Turkish Numismatic Society, Istanbul, 1988, 102–119.
- Benc, Mehmet: Osmanli Imparatorluğunda devlet ve ekonomi. In: V. Milletlerarası Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi. Tebliğler, Ankara, 1990, 13–25.
- Gerber, Haim: The Monetary System of the Ottoman Empire, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25:3 (1982) 308–324.
- Gerelyes, Ibolya: Inventories of Turkish Estates in Hungary int he Second Half of the 16th Century. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 39:2-3 (1985) 275–338.
- Gergely Ibolya – Feld István: *Hódoltság kori leletgyűtése az ozorai várkastélyból*. CommArchHung, 1986, 161–182.
- Gökbilgin, Tayyib: Székesfehérvár 1543. évi elfoglalása és a magyarországi török fennhatóság kérdéséről: In: Kralovszky Alán (szerk.), *Székesfehérvár Évszázadai 3. Török kor*, Székesfehérvár, 1977, 37–39.
- Goldziher Ignác: Az iszlám az omajjádok bukásai. In: *Nagy Képes Világtörténet* (szerk. Marczali Henrik). IV. kötet. Franklin, 1900.
- Gyöngyössi Márton: A szekszárdi ostrom. *NK* 102–103 (2003–2004) 57–61.
- Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III.* Budapest, 1987.
- Hegyí Klára: A török hódoltság és pénzforgalma. *Numizmatikai Közlemények* 86–87 (1987–1988) 77–83.
- Hegyí Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. /História könyvtár. Monográfiák, 7./ Budapest, 1995.
- Hegyí Klára: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In: Zsoldos Attila (szerk., Torma István közreműködésével), *Pest megye monográfiája*. I. kötet, második rész. A honfoglalástól 1686-ig. Budapest, 2001, 255–328.
- Hegyí K.: „Aranyásó” szpáhik a királyi Magyarországon, in *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 81. születésnapjára*, szerk. Glatz Ferenc, Bp., 1993, 103–111.
- Hegyí Klára: A török hódoltság és pénzforgalma. *NK* 86–87 (1987–1988) 77–84.
- Huszár Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei. 1526–1657*. Budapest, 1975. /Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. III/1./
- Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. II. *NK* 74–75 (1975–1976) 37–49.
- Inalcik, Halik: Osmanh Imparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik, münasebetiyle. *Belleten* 15 (195) 629-690 = Uő, Osmanli Imparatorluğu. toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmalart, ncelemeler. Istanbul, 1993. 139–186.
- Inalcik, Halil: 1432 tarihli timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. In: IV. Türk Tarih Kongresi. Ankara 10-14 Kasım 1948. Kngreye sunulan tebliğler. Ankara, 1952, 132–139.
- Jaafar, Mohammad-Azar Tabari: Iran: Islam and the Struggle for Socialism. In: *Khamsin*, 1981. 8. sz.
- Jansen, Godfrey H.: *Militant Islam*, Pan Books, London and Sydney, 1981.
- Kaddáfí, Muammar al-: *A Zöld Könyv. A Líbiai Arab Népi Szocialista Dzmáhirija Népi Irodája*, Budapest, é. n.
- Khomeini, Ruth Alláh al-: *Al-hukúmat al-islamija* [Az iszlám állam]. Vizárat al-irsád, Tehrán, 1980.
- Korán Karim: [A szent Korán]. Dár at-trász al-arabij lit-tabán va al-nasr, Al-Káhira, 1968.
- Káldy-Nagy Gyula: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1970.
- Kortepeter, C. M.: *Ottoman Imperialism During teh Reformation: Europe and the Caucasus*, London–New York, 1973.
- Lewis, Bernard: *Isztambul és az oszmán civilizáció*. Gondolat, 1981.
- Mannan, M. A.: *Islamic Economics*, Asbraf, Lahore, 1965.

- Mawdúdi, Abú'l Ala: Political Theory of Islam. In: *Islam – Its Meaning and Message*, i. m.
- Papp Ferenc: Pénzforgalom a XIV–XV. századi Erdélyben. Éremleletek tanúsága. *NK* 92–93 (1993–1994) 51–59.
- Parádi Nándor: Az etei XVI. századi kincslelet. *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve I* (1970) 223–235.
- Pávó Elemér: *Török pénzek a hódoltság kori Magyarországon*. Budapest, 1986.
- Sahillioglu, Halil: The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300–1750. 269–303. In: J. F. Richards (edited by), *Precious Metal sin the Later Medieval and Early Modern Worlds*. Durham, 1983.
- Rádóczy Gyula: A török pénz értékviszonyai a hódoltság alatt. *Érem*, 24 (1968/43–44) 18–21.
- Shaw, St.: *History of Ottoman Empire and Modern Turkey. I-II*. Cambridge, 1976–1977.
- Szilágyi Mihály: Fejezetek az iszlám numizmatika világából IV. Az oszmán-török pénzverés. 1. rész *ÉL* 79. szám (2003. június) 3–8.
- Tóth S.: Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593–1606. in *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae*, 69(1981), 15–41.
- Vaughan, D. M.: *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350-1700*, Liverpool, 1954.
- Vahid Y. – Kóbori J.: Az 1979-es iráni iszlám forradalom társadalmi és gazdasági mozgató erői. *Valóság*, 49. évf. 2006/3. szám.
- Vahid Y. – Kóbori J.: Iszlám bankügyletek – régen és ma. *Valóság*, L. évf. 2007/1. sz.
- Vahid Y. – Kóbori J.: Az iszlám világ pénztörténete és bankrendszere *Valóság*, LVI. évf. 2013/6. sz.

